

I. ÚVOD

Snahou předložené monografie *Vatikán a sovětský komunismus 1917–1945* je přiblížit diplomatické styky Svatého stolce a sovětského komunismu v letech 1917–1945, tedy v období od bolševického puče v listopadu 1917 do konce druhé světové války. V kontextu mezinárodních událostí 20.–40 let 20. století se pokusí zbavit vatikánsko-sovětské styky nánosů paušálních předsudků a přejímaných klišé, přičemž se soustředí na *stýjkání a potýjkání* Vatikánu a sovětského Ruska ve válečném i meziválečném období. Kniha tak představí významné osobnosti, mezníky i třecí plochy vzájemných styků, přičemž stranou nezůstanou ani vzájemné vztahy před rokem 1917, náboženské poměry bolševické revoluce v roce 1917, jednání 20. let, vatikánské mise v SSSR, osobnosti V. I. Lenina, J. V. Stalina a dalších komunistických představitelů, likvidace katolické církve ve 30. letech, encyklika *O bezbožeckém komunismu* z roku 1937, úvahy nad křížovým tažením proti SSSR či náboženské poměry v zemi v období druhé světové války.

Vycházíme přitom jak z materiálů Historického archivu státního sekretariátu Svatého stolce, Vatikánského apoštolského archivu (především fondu Kongregace pro mimořádné církevní záležitosti a Komise pro Rusko), dobového tisku v čele s oficiálním vatikánským listem *L'Osservatore Romano* a vydaných edic, tak dostupných dokumentů církevní politiky – *Actes et Documents du Saint Siège relatifs à la Seconde Guerre Mondiale*, *Acta Apostolicae Sedis* či *Enchiridion delle Encicliche* – první poloviny 20. století a rozsáhlé zahraniční literatury, především anglické, italské a německé provenience, jež byla k tématu publikována. Pokud jsme ve dvou

předchozích vydaných dílech zahraniční politiky Svatého stolce (*Vatikán a italský fašismus 1922–1945* a *Vatikán a německý nacismus 1923–1945*) upřednostňovali fondy vatikánských archivů, činíme tak rovněž zde. Do budoucna pro výzkum vatikánsko-ruských diplomatických styků zůstávají k prostudování fondy rozsáhlých ruských archivů, které jsme neprošli. Naše poznání o nich je proto zprostředkované, děje se tak především prostřednictvím zahraniční literatury.

Při takto časově rozvrženém tématu knihy – 1917–1945 – jsme se museli potýkat se skutečností, že jsou vatikánské archivy dostupné zatím pouze do února 1939, kdy se uzavřel pontifikát Pia XI. Historikům ani odborné veřejnosti tak nejsou k dispozici cenné materiály z válečných let 1939–1945, které slíbil letos papež František zpřístupnit. Rozhodně však dosavadní absence těchto materiálů neznamena, že bychom trpěli nedostatkem pramenů, který by znemožňoval výzkum vztahů v nejdramatičtějším období vzájemného kontaktu dvou *ideologií* – komunismu a katolicismu. Jsme si rovněž vědomi skutečnosti, že rok 1945 nepředstavuje ve vatikánsko-sovětských vztazích zásadnější mezník. Logicky by se zde nabízel spíše rok 1943, kdy došlo k dočasnému uvolnění náboženského života v SSSR včetně snahy o navázání diplomatických styků, či rok 1953, kdy se Stalinovou smrtí změnil charakter vzájemné konfrontace Sovětského svazu a Svatého stolce, ale s ohledem na předchozí dva díly zahraniční politiky Vatikánu jsme nakonec zvolili časové vymezení této monografie obdobím let 1917–1945.

Pokud dosud postrádáme k tématu vatikánsko-sovětských diplomatických styků původní českou monografii, zahraniční historiografie dnes považuje jejich proměnu za klíčové téma výzkumu mezinárodních vztahů i církevních dějin 20. století. Proto počet titulů k danému tématu stále narůstá, přičemž za nejvýznamnější tituly lze označit následující monografie: Gerhard Besier *Svatý stolec a Hitlerovo Německo*,¹ Stéphane Courtois *Černá kniha komunismu*,² Dennis J. Dunn *The Catholic Church and Russia*,³ Andrzej Gra-

1 BESIER, Gerhard, *Svatý stolec a Hitlerovo Německo*, Brno 2008.

2 COURTOIS, Stéphane, *Černá kniha komunismu. Zločiny, teror, represe*, I., Praha 1999.

3 DUNN, Dennis J., *The Catholic Church and Soviet Russia, 1917–1939*, New York 2017.

jewski *Rusko a kříž*,⁴ Philippe Chenaux *Katolická církev a komunismus v Evropě*,⁵ Jonathan Luxmoore a Jolanta Babiuchová *Vatikán a rudý prapor*,⁶ Jan Mikrut *La Chiesa cattolica in Unione Sovietica. Dalla Rivoluzione del 1917 alla Perestrojka*,⁷ Andrea Riccardi *Il Vaticano e Mosca 1940–1990*,⁸ Hansjakob Stehle *The Eastern Politics of the Vatican*,⁹ Dimitry Pospelovskij *The Russian Church under the Soviet Regime, 1917–1982*,¹⁰ Massimiliano Valente *Santa Sede e Russia da Leone XIII a Pio XI*¹¹ či Dmitrij Antonovič Volkogonov *Lenin, počátek teroru*¹² a mnohé další. Některé z nich jsou dnes rovněž přeloženy do češtiny.

Třebaže jsme v předchozích textech tvrdili, že byla diskreditace katolické církve ze strany komunistického režimu důsledkem ideologického střetu v období druhé světové války, způsobeného zejména nesnášenlivostí sovětské ideologie, domníváme se nyní, že má ona řevnivost starší genezi i historické kořeny. Příčinou byl pravděpodobně antikomunismus Pia XI., Pia XII. i mocenské ambice východního bloku v době nastupující studené války. Proto bylo samotné téma vzájemných vztahů v historiografii značně deformováno, čehož jednoznačným důkazem jsou pro českého čtenáře především protináboženské texty, ostře tendenční a ideologické, které vycházely v češtině po roce 1945. Jedná se především o monografie Václava Kopeckého *Pamětní výpisy k historii Československé republiky a k boji KSČ za socialistické Československo*,¹³ Avra Manhattana

4 GRAJEWSKI, Andrzej, *Rusko a kříž. Z dějin pravoslavné církve v SSSR*, Praha 1997.

5 CHENAUX, Philippe, *Katolická církev a komunismus v Evropě (1917–1989). Od Lenina k Janu Pavlu II.*, Praha 2012.

6 LUXMOORE, Jonathan – BABIUCHOVÁ, Jolanta, *Vatikán a rudý prapor. Zápas o duši východní Evropy*, Praha 2003.

7 MIKRUT, Jan (ed.), *La Chiesa cattolica in Unione Sovietica. Dalla Rivoluzione del 1917 alla Perestrojka*, Verona 2017.

8 RICCARDI, Andrea, *Il Vaticano e Mosca 1940–1990*, Roma 1993.

9 STEHLE, Hansjakob, *The Eastern Politics of the Vatican*, Athens 1981.

10 POSPELOVSKY, Dimitry, *The Russian Church under the Soviet Regime, 1917–1982*, I., New York 1984.

11 VALENTE, Massimiliano (ed.), *Santa Sede e Russia da Leone XIII a Pio XI. Atti del secondo Simposio organizzato dal Pontificio Comitato di Scienze Storiche e dall'Istituto di Storia Universale dell'Accademia Russa delle Scienze*, Vaticano 2006.

12 VOLKOGONOV, Dmitrij Antonovič, *Lenin, počátek teroru*, Liberec 1996.

13 KOPECKÝ, Václav, *ČSR a KSČ. Pamětní výpisy k historii Československé republiky a k boji KSČ za socialistické Československo*, Praha 1960.

Vatikán ve světové politice,¹⁴ Aloise Svobody *Spiknutí proti republice*,¹⁵ Jiřího Žáka *Exkomunikace, zázraky a sabotáže*¹⁶ a dalších autorů, jejichž pomyslným vrcholem byla divadelní hra německého levicového dramatika a intelektuála Rolfa Hochhutha (1931), jež nesla název *Náměstek* (1963).¹⁷ V této divadelní hře autor tvrdě zaútočil na katolickou církev a její hlavu Pia XII., který se již nemohl bránit, a obvinil je z nečinnosti ve vztahu k Židům za druhé světové války. Třebaže dnes víme, že R. Hochhuth sepsal své dílo na objednávku sovětské tajné služby KGB, která měla zájem na kompromitaci antikomunistického papeže, dodnes tato kniha rozděluje historiky na dva zmíněné tábory.¹⁸

Tzv. černá legenda, jež obviňuje Vatikán z mlčení, antikomunismu, předkoncilního ducha atd., je nicméně stále živá.¹⁹ Odpovědí Svatého stolce nebyla podobně laděná apologie některého z církevních historiků, ale naopak dvanáctisvazková edice *Akt a dokumentů Svatého stolce ve vztahu ke druhé světové válce*²⁰ (*Actes et Documents du Saint Siège relatifs à la Seconde Guerre Mondiale*) pod vedením francouzského Pierra Bleta (1918–2009), zveřejněná v letech 1965–1981, která chtěla místo řeči historiků *nechat promlouvat fakta*.

V prvních kapitolách této monografie si ukážeme, že diplomatické styky Svatého stolce a pravoslavného Ruska byly po staletí tradičně špatné. Rovněž špatný byl i vztah Svatého stolce k materialistickému komunismu, projevující se často svým bojovným ateismem, který se zrodil v polovině 19. století. Když se v Rusku v roce 1917

14 MANHATTAN, Avro, *Vatikán ve světové politice*, Praha 1949.

15 SVOBODA, Alois, *Spiknutí proti republice*, Praha 1949.

16 ŽÁK, Jiří, *Exkomunikace, zázraky, sabotáže. Od Krakova přes Čichošť k Banské Bystrici*, Praha 1950.

17 HOCHHUTH, Rolf, *Náměstek. Hra*, Praha 1966.

18 RODDEN, John – ROSSI, John P., *Was Pius XII „Hitler's Pope“? The Concordat of 1933*, Society 51, 2014, č. 4, s. 408; HESEMANN, Michael, *Pio XII. Il papa che si oppose a Hitler*, Milano 2009, s. 322.

19 Otázce historické reflexe vztahů papežů Pia XI. a Pia XII. k nacismu se poměrně podrobně věnuje církevní historik F. X. Halas. HALAS, František X., *Fenomén Vatikán. Idea, dějiny a současnost papežství. Diplomacie Svatého stolce. České země a Vatikán*, Brno 2004, s. 386–414.

20 BLET, Pierre a kol. (eds.), *Actes et Documents du Saint Siege relatifs a la Seconde Guerre*, I–XII, Vaticano 1965–1981.

obě *nepřátelství* spojila a dala vzniknout ideologii sovětského komunismu, ocitly se vztahy na bodu mrazu. Přesto se ve 20. letech objevovaly snahy Svatého stolce proniknout do Sovětského svazu a bránit zde katolickou církev i její věřící, byly však likvidovány bolševiky se značnou urputností. V následující dekádě byly stovky kněží popraveny, uvězněny či deportovány ze země, kostely uzavřeny, křesťanský tisk zakázán a vliv náboženství ve společnosti značně zredukován.

Vzhledem k tomu, že se v případě náboženského života v Rusku jedná o široké a mnohovrstevné téma, budeme se v naší knize zabývat třemi náboženskými skupinami v Rusku: římskými katolíky, řeckými katolíky a pravoslavnými, jimž bude věnována pozornost právě v tomto pořadí. Jádrem našeho zájmu bude především katolická církev latinského ritu, vše ostatní bude tvořit nezbytný komentář tohoto příběhu. Nebudeme se proto podrobně věnovat tradičnímu pravoslaví v Rusku, to jistě udělají kompetentnější odborníci, ale soustředíme naši pozornost na zájem Svatého stolce o katolické věřící, kterými byli především Poláci, Litevci, část Němců, Bělorusů a západních Ukrajinců. Ti byli soustředěni především na západě země, jejich počet v samotném Rusku byl znatelně nižší. Přesto existovala síť kostelů, která pokrývala velká ruská města.²¹

Práce je rozdělena do čtyř kapitol včetně úvodu a závěru, kdy jednotlivé uzavřené oddíly podkapitol ohraničují různé vývojové fáze bolševické (proti)náboženské politiky, které se od sebe zásadně lišily (počátek Leninovy vlády, NEP, nástup stalinismu, snaha o likvidaci náboženství ve 30. letech, obrat v roce 1943 atd.). Druhá kapitola *Svatý stolec a sovětský komunismus v období leninských represí* se v osmi podkapitolách věnuje náboženskému životu v Rusku/SSSR v letech 1917–1929, kdy se soustředí na diplomatická jednání v 10. a 20. letech a osobnost V. I. Lenina a jeho vliv v zemi v prvním desetiletí po nástupu bolševiků k moci. Třetí kapitola *Svatý stolec a sovětský komunismus v období stalinských represí* se také v sedmi podkapitolách věnuje náboženskému životu ve 30. letech a v první polovině 40. let, kdy reflektuje snahy o diplomatická

21 NYKL, Hanuš, *Náboženství v ruské kultuře*, Praha 2013, s. 230.

jednání v následujících patnácti letech i v protináboženské politice J. V. Stalina do roku 1945.

Vzhledem k faktu, že se jedná o poměrně široké téma, omezuje na nezbytné minimum vývoj v zemích, které se staly součástí sovětského panství na přelomu 30. a 40. let 20. století, například v baltských státech či na západní Ukrajině. Nezasstíráme současně, že je naše téma složitější a mnohohvrstevnatější, než jsme v této knize načrtli. Snažíme se především složitý příběh diplomatických dějin vtěsnat do relativně malého množství stránek, které máme k dispozici, aby vznikla srozumitelná, logicky uspořádaná a komplexní syntéza složité problematiky vztahu Svatého stolce a sovětského komunismu v 10. až 40. letech 20. století.

Pokud se některé informace v knize překrývají s pasážemi v monografii *Vatikán a italský fašismus 1922–1945* či *Vatikán a německý nacismus 1923–1945*, je to proto, že nebylo zcela možné od sebe na některých místech oddělit příběh fašistické Itálie, nacistického Německa a komunistického Sovětského svazu, resp. aktéry těchto vztahů v téměř totožném časovém období, například státního sekretáře a pozdějšího papeže Pia XII. Eugenia Pacelliho. Čtenář znalý předchozího díla snad promine, neznalý snad dostane chuť se s ním seznámit.

II. SVATÝ STOLEC A SOVĚTSKÝ KOMUNISMUS V OBDOBÍ LENINSKÝCH REPRESÍ

II.1 Vatikánsko-ruské kontakty před rokem 1917

K prvnímu setkání mezi papežem a carem v dějinách došlo v Římě v prosinci 1845, kdy se setkali Mikuláš I. (1796–1855, vládl 1825–1855) a Řehoř XVI. (1766–1846, pontifikát 1831–1846). O tři roky později byla dokonce mezi Svatým stolcem a Ruskem podepsána mezinárodní dohoda, tzv. konkordát. Konkordát z roku 1848 umožnil katolické církvi navázat diplomatické styky a upravit hranice diecézí tak, aby lépe odpovídaly nové politické správě země s ohledem na její velikost v polovině 19. století, avšak perzekuci katolíků nezastavil. Mogiljovská arcidiecéze, která pokrývala celé Rusko, byla rozdělena do sedmi diecézí – 1. Vilno (provincie Vilnius a Grodno), 2. Žmuď (Kovno a Kuronsko), 3. Minsk (Minsk), 4. Luck-Žitomir (Kyjev a Volyně), 5. Kamenec Podolský, 6. Cherson (Astrachaň, Besarábie, Cherson, Jekatěrinoslav, Saratov a Kavkaz) a 7. Mogiljov (Finsko, Turkestán, Sibiř).²² V roce 1852 byla zřízena rozsáhlá diecéze v Tiraspolu, která nahradila diecézi v Chersonu, aby spravovala rozsáhlé území na jihu Ruska u Černého moře s mnoha zahraničními katolíky, například Němci, Poláky, Italy či Čechy. Skutečnými duchovními centry na jihu země se staly

²² STEHLE, Hansjakob, *The Eastern Politics of the Vatican*, Athens 1981, s. 12; GRIGULEVIČ, Iosif Romualdovič, *Papežství 20. století*, Praha 1981, s. 38.

*Portrét ruského cara Mikuláše I.
od malíře Ivana Winberga (1830)*

především Oděsa a Saratov, kde rovněž existoval katolický seminář. Další semináře se nacházely ve Varšavě a v Petrohradě.²³

Ačkoliv zmíněný car Mikuláš I. umožnil francouzským katolickým věřícím zbudovat si v roce 1832 kostel sv. Ludvíka a o sedm let později i polským věřícím kostel sv. Petra a Pavla v Moskvě a souhlasil s otevřením kostela Notre Dame u francouzské legace v Petrohradě, vystupoval po povstání z let 1830–1831 otevřeně nepřátelsky proti polským katolíkům, kterým nevěřil. Mnohé z nich nechal deportovat na Sibiř. Snížil počet katolických klášterů v zemi na polovinu (ze 72 na 34) a zbavil církevní řády možnosti vyučovat náboženství ve školách. Mikuláš I. spatřoval v katolicismu výraznou sílu

²³ DUNN, *The Catholic Church and Soviet Russia*, s. 55; MIKRUT, Jan, *I cattolici polacchi nell'Impero russo e nei primi anni dell'URSS*, in: *La Chiesa cattolica in Unione Sovietica. Dalla Rivoluzione del 1917 alla Perestrojka*, ed. Jan Mikrut, Verona 2017, s. 185–186.

evropské restaurace, proto usiloval o plné podřízení katolické církve politickým zájmům Ruska. Dekretem cara ze dne 1. května 1832 uzavřel univerzitu ve Vilně a dne 25. července téhož roku nařídil předat katolické církevní školy v Podolí a Volyni pravoslavné církvi. Z tohoto důvodu se církevní akademie z Vilna přestěhovala do Petrohradu, kde zůstala až do roku 1918. Její poslední rektor Idzi Benedykt Radziszewski (1871–1922) ji po vyhlášení polské nezávislosti přeložil do Lublinu, kde zůstala s názvem Katolická univerzita až dodnes.²⁴ Nejznámější osobností spjatou s univerzitou v Lublinu byl Karol Wojtyła (1920–2005), který zde v 50. letech 20. století učil.

Navzdory obrovské rozloze bylo Rusko v porovnání s Evropou značně zaostalé. Dokladem této skutečnosti byla zejména krymská válka v letech 1853–1856, konflikt mezi Ruskem a koalici Osmanské říše, Velké Británie, Francie a Sardinského království o vliv v Osmanské říši a na Balkáně. Záminkou se stal spor Ruska a Osmanské říše o ochranu Božího hrobu v Jeruzalémě, kdy Petrohrad požadoval, aby byla uznána jeho pozice ochránce práv utlačovaných pravoslavných křesťanů v Osmanské říši, ve skutečnosti usilovalo Rusko o kontrolu části území rozsáhlé Osmanské říše – Konstantinopole s Bosporem a Dardanelami. Přes optimistická očekávání a víru ve vítězství ruských zbraní Petrohrad válku prohrál.²⁵

Integrace katolického náboženství do duchovního prostředí carského Ruska, jež probíhala v období po trojím dělení Polska ve druhé polovině 18. století (1772, 1793, 1795) a byla umocněna fascinací Západem, přiměla některé ruské intelektuály ke studiu katolicismu. Pro Poláky byla naopak cennou zkušeností konfrontace katolicismu s pravoslavím, která jim umožnila pochopit rozdíly mezi Západem a Ruskem. Jedním z těch, kteří do něj pronikli nejhluběji, byl ruský filozof a myslitel Petr Jakovlevič Čaadajev (1794–1856), jenž spojoval katolicismus v Rusku s pokrokem. Když se v jeho spisech stala katolická církev v čele s papežem symbolem jednoty lidstva, byly jeho texty zakázány. Za své názory si vysloužil silnou

24 MIKRUT, *I cattolici polacchi nell'Impero russo*, s. 182–183; DUNN, *The Catholic Church and Soviet Russia*, s. 51–52.

25 CHADWICK, Henry – CHADWICK, Owen, *A History of the Popes 1830–1914*, Oxford 2002, s. 102.

kritiku nejen ze strany představitelů carského režimu, ale rovněž ze strany pravoslavných. Pouze málo intelektuálů 19. století katolicismus vítalo, například spisovatel Fjodor Michailovič Dostojevskij (1821–1881) odmítal ve shodě s názorem většiny Rusů katolickou církev jako tradičního nepřítele ruského lidu.²⁶

Bylo zároveň zřejmé, že ke sblížení za vlády Alexandra II. (1818–1881, vládl 1855–1881) zatím nedozrály politické předpoklady. Ostatně diplomatické styky Svatého stolce a Ruska byly špatné již dlouhodobě, takže narůstal počet nevyřízených záležitostí katolické církve v Rusku. Po dalším polském povstání v roce

*Portrét ruského cara Alexandra III.
od malíře Ivana Nikolajeviče Kramského (1886)*

26 DUNN, *The Catholic Church and Soviet Russia*, s. 53, 59.

1863, jehož se účastnilo značné množství katolických kněží, došlo v 60. a 70. letech dokonce k přerušení vztahů mezi oběma zeměmi a deportaci katolíků na Sibiř a do Kazachstánu. Car nařídil uzavřít některé kláštery, zkonfiskovat církevní majetky a odejmout držbu půdy katolíkům. Konverze od pravoslaví se stala trestným činem a přísně se podle duchovního reglementu Petra I. trestala. V reakci na tyto tvrdé kroky vydal papež Pius IX. v říjnu 1867 encykliku *Musíte* (Dovete), v níž apeloval na modlitby za pronásledovanou církev v Rusku. K obnovení diplomatických styků došlo teprve za vlády Alexandra III. (1845–1894, vládl 1881–1894) po uzavření konkordátu v prosinci 1882, kdy Rusko jmenovalo svého prvního diplomatického zástupce u Svatého stolce.²⁷ V roce 1894 byl mimořádným zmocněncem ruské vlády u Svatého stolce jmenován diplomat a pozdější ruský ministr zahraničí Alexandr Petrovič Izvolskij (1856–1919), který zastával tento post až do roku 1898. Papež mohl na základě vlastního uvážení jmenovat biskupy pro všechny diecéze. Diplomatická jednání však nevyústila ve zřízení apoštolské nunciatury v Petrohradě, neboť se carská vláda nezřekla ambice po rusifikaci *svých* katolíků, zejména Poláků.²⁸

Hluboký zájem Svatého stolce o křesťanský Východ odrážela především encyklika *Velké břímě* (Grande Munus christiani propugnandi), kterou vydal Lev XIII. (1810–1903, pontifikát 1878–1903) v září 1880. Vyjádřil v ní starost o slovanské národy, kdy zdůraznil přání dosáhnout unie a jednoty s východními církvemi. Určitým *mostem* k Východu se měly stát východní, tzv. uniatské církve, které se v 17. a 18. století připojily k Římu a nastoupily pozvolný proces latinizace. Papežovy snahy po sblížení však mnohdy narážely na odpor, ať již mezi věřícími latinského ritu, či pravoslavnými.²⁹ Za uniáty jsou označováni členové samosprávných východních katolických církví, které slaví liturgii byzantského obřadu. V kontextu

27 VEBER, Václav, *Mikuláš II. a jeho svět. Rusko 1894–1917*, Praha 2000, s. 68; BOCK, Nicholas, *Russia and the Vatican on the Eve of the Revolution*, Woodstock Letters 90, 1961, č. 4, s. 291–293.

28 DUNN, *The Catholic Church and Soviet Russia*, s. 61; MIKRUT, *I cattolici polacchi nell'Impero russo*, s. 189.

29 CHENAUX, *Katolická církev a komunismus v Evropě*, s. 31–32; GRIGULEVIČ, *Papežství 20. století*, s. 76.

východní Evropy se jedná o věřící řeckokatolické církve, kteří se společně s římskokatolickými bratry považují za součást katolické církve. K jejich sjednocení s Římem došlo na konci 16. století, což potvrdil papež Kliment VIII. (1536–1605, pontifikát 1592–1605) v prosinci 1595 bulou *Magnus Dominus et laudabilis nimis*. Uznávají autoritu papeže a shodují se v dogmatické nauce, nicméně slouží liturgii byzantsko-slovanského ritu. Z pohledu pravoslaví představují uniaté odpadlíky od pravoslaví.

Úzká vazba na Konstantinopol, jež vedla k odcizení Ruska západní církvi, byla důsledkem těsných kontaktů země s Byzantskou říší od 10. století, kdy došlo k pokřtění Kyjevské Rusi. Kyjev se tak stal metropolí závislou na konstantinopolském patriarchátu. Většina jeho představitelů byla do konce 15. století řeckého původu, zatímco v ostatních diecézích působili ruští biskupové. Pád Konstantinopole v roce 1453 považovala Moskva za trest po přijetí unie s Římem. Naopak sama sebe označila za tzv. třetí Řím, který je následovníkem Říma a Konstantinopole. Na žádost vlády povýšil konstantinopolský patriarcha roku 1589 Moskvu na patriarchát. V následujících stoletích se pravoslavná církev prosadila jako společenství samosprávných místních církví, z nichž každá byla autokefální, řízena vlastním nejvyšším představitelem; tento princip byl zakořeněn hluboko v ruských církevních dějinách.³⁰ V námi sledovaném příběhu se budeme věnovat především Ruské pravoslavné církvi, největší z těchto autokefálních církví, označované též jako Ruská pravoslavná církev Moskevského patriarchátu (oficiálně Patriarchát Moskvy a vši Rusi) v čele s patriarchou moskevským a celé Rusi.

Navzdory uzavření konkordátu se Svatým stolcem pokračoval car Alexandr III. v protikatolické linii svých předchůdců. Potvrdil, že se děti ze smíšených manželství s pravoslavným musejí stát pravoslavnými. Během deseti let zvýšil sedminásobně počet pravoslavných farních škol ze 4 500 (1882) na 32 000 (1894). Choval tradiční nedůvěru k nacionalismu, který se odrážel rovněž v náboženské oblasti. Za jeho vlády zesílila intervence vlády do církevních zále-

30 NEUNER, Peter, *Ekumenická teologie. Hledání jednoty křesťanských církví*, Praha 2001, s. 88–89.

žitostí, která se nejvíce projevovala jako odpor vůči všem nepravoslavným náboženstvím. Každý katolík se automaticky stával podezřelým, každý katolický kněz byl považován za agenta Vatikánu. Vládnoucí kruhy považovaly katolicismus za příčinu většiny ruských problémů a těžkostí.³¹ Ke zlepšení vzájemných vztahů Ruska a Svatého stolce přispěla teprve výměna přátelských nót mezi carem a papežem v roce 1887, již byla otevřena nová etapa diplomatických styků, i když – s výjimkou otázky pronásledované církve v Rusku – chyběla oběma partnerům společná témata k jednání.

Na přelomu 19. a 20. století tvořili pravoslavní 71 %, muslimové 11 %, katolíci 9 %, židé 5 % a protestanti 3 % populace Ruska.³² V nejobtížnějším postavení se v Rusku nacházeli zmínění Židé, jejichž drtivá většina žila na základě rozhodnutí carské vlády v regionech na západě. Zbytek – asi 300 000 privilegovaných osob – žil ve středním a východním Rusku. Nejčastěji pracovali Židé jako zemědělci, obchodníci nebo řemeslníci, méně často pak ve státní správě, v armádě, v bankách či se věnovali podnikání. Velká vlna pogromů proběhla v letech 1881–1882 za vlády Alexandra III. Za Mikuláše II. (1868–1918, vládl 1894–1917) byly pogromy dokonce součástí vládní politiky, kdy měly v letech 1903–1907 řešit především neúspěchy ruské zahraniční politiky. S jistým zjednodušením můžeme prohlásit, že se postavení Židů v Rusku postupně zhoršovalo.³³

31 DUNN, *The Catholic Church and Soviet Russia*, s. 59–60.

32 ATKIN, Nicholas – TALLETT, Frank, *Priests, prelates and people. A history of European Catholicism since 1750*, London – New York 2003, s. 155; NYKL, *Náboženství v ruské kultuře*, s. 230. Katolíků žilo v ruském impériu 11,8 milionů.

33 VEBER, *Mikuláš II. a jeho svět*, s. 70.